

УДК 811.161.2'373.2(477.65)

DOI <https://doi.org/10.32782/2522-4077-2025-213-21>

**ПОРОДЖУВАЛЬНІ ПРОЦЕСИ В СИСТЕМІ ТОПОНІМІВ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЕТИМОЛОГІЧНОГО СЛОВНИКА
ТОПОНІМІВ УКРАЇНИ В. В. ЛУЧИКА)**

**GENERATIVE PROCESSES IN THE TOPONYMIC SYSTEM
(ACCORDING TO THE MATERIALS OF THE UKRAINIAN
TOPONYMS ETYMOLOGICAL DICTIONARY BY V. V. LUCHYK)**

Ярун Г. М.,***orcid.org/0009-0000-0852-0340****кандидат філологічних наук,**старший науковий співробітник**Українського мовно-інформаційного фонду**Національної академії наук України*

Сучасна вітчизняна лексикографія є особливим напрямом у царині лінгвістичної науки, в якому нерозривна зв'язаність і взаємна зумовленість теоретичного та прикладного аспектів кристалізують неординарний погляд на потужний мовний матеріал, його опрацювання та осмислення, виокремлення цільних, відносно самостійних і самодостатніх одиниць та їх інтерпретацію в термінах співвіднесеності форми і змісту.

Мова в усіх проявах своєї структури й системи надає лексикографові безцінні факти динамічного розгортання в просторовому й часовому вимірах, які засвідчують її творчий потенціал. Саме творчий потенціал мови й динаміка його реалізації в мовленнєвій діяльності, концентровані насамперед у слові, спонукають учених до пошуку лексикографічних форм представлення мовних явищ та їх пояснення.

У словнику витлумачено походження близько 3 700 сучасних та історичних топонімів – географічних об'єктів України, зокрема міст, селищ міського типу, річок, озер, гір. Топонімні назви як лексико-семантичні одиниці мови є дуже різноманітні за формою і змістом і непрості для етимологічної та реконструкційної інтерпретації. Складність кожного слова-топоніма, лексикографічно інтерпретованого В. В. Лучиком в Етимологічному словнику топонімів України як багатошарової та багатобічної формально-змістової мовної одиниці, визначає не лише пошук джерела його становлення, пояснення структуротвірних явищ і визначення змістової сутності, а й необхідність виявлення й дослідження породжувальних процесів, які впливають на його розвиток і забезпечують стійкість у просторово-часовому вимірі мови.

Ключові слова: породжувальний процес, лексикографія, етимологічний словник, словникова стаття, топонім, етимологія, форма і зміст, нове осмислення.

Contemporary national lexicography is a special area of linguistic science in which the inseparable connection and mutual conditionality of theoretical and applied aspects crystallise an extraordinary view of the powerful linguistic material, its processing and comprehension, the identification of integral, relatively independent and self-sufficient units and their interpretation in terms of the correlation between form and content.

The language in all manifestations of its structure and system provides the lexicographer with invaluable facts of dynamic development in spatial and temporal dimensions, which testify to its creative potential. It is the creative potential of language and the dynamics of its realisation in speech activity, concentrated primarily in the word, that prompts scholars to search for lexicographic forms of representation of linguistic phenomena and their explanation, and thus to create various types of dictionaries.

The Dictionary explains the origin of about 3 700 modern and historical place names – geographical objects of Ukraine, including cities, towns, rivers, lakes, and mountains. Place names as lexical and semantic units of the language are very diverse in form and content and difficult for etymological and reconstruction interpretation. The complexity of each word-toponym, lexicographically interpreted by V. V. Luchyk in the Dictionary of Ukrainian Toponyms as a multilayered and multifaceted formal and semantic linguistic unit, determines not only the search for the source of its formation, explanation of structure-forming phenomena and its semantic essence definition, but also the need to identify and study the generative processes that influence its development and ensure stability in the spatial and temporal dimension of the language.

Key words: generative process, lexicography, etymological dictionary, dictionary entry, toponym, etymology, form and content, new understanding.

Постановка проблеми. Етимологічний словник топонімів України В. В. Лучика – фундаментальна, науково обґрунтована академічна праця. Дослідження системи і структури реєстрових одиниць, поданих у цій лексикографічній праці, дає невичерпні можливості для розуміння власне лінгвістичних явищ у формуванні й становленні топонімних утворень, а отже, і для визначення процесів, в яких такі явища утримують цілісність топонімних одиниць в історичному розвитку, забезпечуючи збереження їхнього генетичного зв'язку з одиницями мови походження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій спадщині В. В. Лучика близько 250 наукових праць, серед них монографії, статті, словники. Етимологічний словник топонімів України В. В. Лучика став не тільки значною подією в житті наукової громадськості й шанувальників української мови, культури, історії. Словник збагатив лексикографічний фонд української та інших слов'янських і неслов'янських мов появою першої в Україні фундаментальної праці, де органічно поєднано багаторічний науковий авторський досвід із дослідження та опрацювання етимології топонімних одиниць зі здобутками вітчизняної та світової лексикографії (етимологічної, загальномовної, енциклопедичної). В аналізованому словнику зібрано, систематизовано, структуровано й описано кожний із трьох тисяч семисот українських топонімів. Тож цілком закономірно, що того ж 2015 р., коли тільки-но було видано словник, у журналі «Мовознавство» надруковано рецензію відомого вченого, де зокрема зазначено: «запропонована методика порівняльно-історичного аналізу, структура словникових статей, урахування новітніх вітчизняних і славістичних видань допомогли авторові найповніше викласти, за його словами, «основні версії щодо походження топоніма» [1, с. 75]. На пошану В. В. Лучика підготовлено збірники міжнародних наукових конференцій, зокрема «Актуальні питання сучасної лінгвістики» [2].

Мета дослідження – простежити закономірності побудови словникових статей в Етимологічному словнику топонімів України В. В. Лучика й виявити породжувальні процеси в розвитку топонімів української мови, окреслити роль і місце досліджуваної лексикографічної праці у вітчизняних наукових дослідженнях.

Виклад основного матеріалу. Потужний багатий досвід української та світової лінгвістики наводить на думку про те, що яка б ділянка в житті мови не досліджувалася, які б методи не використовувалися і які б теорії не створювалися, кожен із дослідників «змушений» зустрічатися зі словом – внутрішньо цілісною, відносно самостійною й незалежною історичною сутністю, мовою і в мові індивідуалізованою. Науково обґрунтованим і, безперечно, яскравим взірцем неминучого заглиблення в сутнісні глибини слова як квінтесенції мови є фундаментальний, академічного ґатунку Етимологічний словник топонімів України В. В. Лучика, що є об'єктом пропонованого дослідження.

Актуальність і важливість такого дослідження зумовлена також і неординарним творчим поглядом автора Етимологічного словника топонімів України на історію розгортання мови в її становленні й розвитку, яка закарбована у структурах форми і змісту топонімних одиниць. Адже аж ніяк не випадково В. В. Лучик, традиційно звертаючись до читачів на перших сторінках Етимологічного словника топонімів України, називає передмову цілком органічно: «Нове осмислення глибинних явищ». Цією назвою чітко окреслюються і науковий характер омріяної лексикографічної праці, і її актуальність, і незаперечна важливість досліджень топонімних мовних одиниць для розуміння власне лінгвістичних процесів у витворенні географічних назв, які «впродовж багатьох віків функціонування акумулювали важливу для різних наук мовну, фізико-географічну, історичну, культурну та іншу інформацію» [3, с. 3].

Зі сторінок етимологічного словника постає досить проста й максимально прозора система трьох тисяч семисот реєстрових одиниць, походження й витворення яких гармонійно вpleтено в структуроване мереживо системи української мови. Тут зафіксовано реєстрові прості (*Авдіївка, Стрижавка*), складні (*Аджиголь, Ай-Георгій, Борисфен, Коза-Березина*) і складені

(*Агармиський ліс, Сосинський заказник, Чорні Багна, Прип'ятський болотний масив*) топонімні одиниці. Усі реєстрові топоніми, зазначає автор у передмові, «подано в такій формі, в якій вони зафіксовані в джерелах матеріалу або в науковій літературі, тобто зі збереженням графіки, наголосу (якщо він був поставлений) тощо» [3, с. 4]. У передмові наголошується, що «однозначно встановити мотиваційні ознаки етимологічно затемнених топонімів надзвичайно складно» і тому нерідко «для більшості з них подано по кілька відомих версій» [3, с. 4], як, зокрема, й до етнохороніма Русь, який має в ономастичній літературі понад п'ятнадцять наукових пояснень [3, с. 4].

Кожне реєстрове слово в досліджуваній лексикографічній праці має власну інтерпретаційну частину, зміст якої формують щонайменше два тлумачні компоненти: енциклопедичний і власне лінгвістичний.

Енциклопедичний компонент містить інформацію про характер позначуваного топонімом об'єкта та його локалізацію на місцевості в межах області, району й населеного пункту, наприклад: *Авората* – річка, впадає в Чорне море на схід від м. Алушти в Криму; *Арабатська Стрілка* – піщана коса-півострів у західній частині Азовського моря, в Криму і Херсонській області, відокремлює від моря затоку Сиваш; *Переброди* – болотний масив, Дубровицький район Рівненської області; *Прип'ятський болотний масив* – болотний масив у північно-західних районах Волинської області та Заріченському районі Рівненської області, у заплаві Прип'яті; *Ящикове* – селище міського типу, Перевальський район Луганської області.

Лінгвістичний компонент тлумачної частини словникової статті розпочинає інтерпретацію власне лексикографічного змісту реєстрового топоніма віднесенням його до певного термінологічно визначеного географічного об'єкта: гелоніма (*Кремінне*), дрімоніма (*Агармиський ліс*), інсулоніма (*Арабатська Стрілка*), ліммоніма (*Авер'янівське озеро*), ойконіма (*Алушта*). У словнику кожне реєстрове слово термінологізовано – віднесено до конкретного географічного об'єкта з урахуванням його особливостей. А це понад 20 топонімних термінів, які разом із тлумаченням В. В. Лучик подає перед основним текстом лексикографічної праці під заголовком «Ужито ономастичні терміни»: агіонім – власна назва культової споруди (церкви, монастиря, каплиці); гелонім – власна назва болота, мочара, торфища і т. ін.; гідронім – власна назва водного об'єкта; дрімонім – власна назва лісових, кущових, садово-паркових насаджень; інсулонім – власна назва острова, півострова, морської коси; ліммонім – власна назва непроточної води (озера, ставу, лиману тощо); ойконім – власна назва населеного пункту [3, с. 12].

Термінологізація реєстрового слова у власне лексикографічній інтерпретації супроводжується переважно дієсловами у формі третьої особи однини минулого часу «виник»: (*Морочне* – гелонім виник; *Аверієва* – спелеонім виник; *Авінда* – оронім виник), «постав» (*Ай-Георгій* – оронім постав; *Бронецька Ріка* – гідронім постав). Відповідні тлумачні компоненти в лінгвістичній частині інтерпретації указують на особливості словотвірних явищ, що визначають процеси формування реєстрового слова: *Конча-Заспа* – топонім виник складанням назв озер Конча й Заспа; *Лівобережна Україна* – хоронім постав синтаксичним способом; *Терн* – гідронім виник семантичним способом). Якщо реєстровий топонім є складеним двослівним утворенням, то його термінологізація поєднана з наступною пояснювальною частиною, що розпочинається словами «Опорний компонент постав»: *Верхня Терса* – гідронім виник, опорний компонент постав). Якщо реєстровий топонім позначає два об'єкти (чи більше), то термінологізації підлягає кожен з об'єктів і послідовно позначається нумерацією та відповідно інтерпретується: *Софіївка* – 1) дендрологічний парк, м. Умань Черкаської області; 2) селище міського типу, Дніпропетровська область.

Складною за своєю побудовою видається власне етимологічна інтерпретація в лінгвістичній частині словникової статті реєстрової топонімної одиниці, де її форма і зміст тлумачаться з погляду історичних процесів їх усталення в сучасній українській мові. Так, наприклад, реєстрове слово *Оболонь* віднесено до хороніма, який утворився семантичним способом

від іменника *оболонь* з лексичним значенням «заросла травною низина, луг, вигін». Наведені в статті мовні одиниці – *оболонь*, діалектні *болонь* і *болоння* – належать до давніх утворень у сучасній українській мові, становлення яких дослідники виводять із праслов'янського **bolnъ* «трав'яниста низина». Тож досліджувана словникова стаття має таку форму представлення в Етимологічному словнику топонімів України В. В. Лучика: *Оболонь* – район на північній околиці Києва. Хоронім виник семантичним способом від географічного терміна *оболонь* «заплавні луки», діал. *болоння*, *болонь* «заросла травною низина, луг, вигін» (< псл. **bolnъ* «трав'яниста низина» з коренем **bol-*, що в *болото* [3, с. 357]). Такі статті в межах Етимологічного словника топонімів України вважаємо відносно простими лексикографічними об'єктами, які цілком можуть стати за основу формалізованого аналізу лексикографічного матеріалу досліджуваної авторської праці.

Словникові статті реєстрових топонімів, що пов'язані відношенням словотвірної похідності, містять відсилкову частину із компонентом «див.»: *Ставище* – селище міського типу, Київська область; засновано на початку XVII ст. Ойконім виник унаслідок онімізації географічного терміна *ставище* «місце, де був ставок» (див. *Стави*) [3, с. 445]. Реєстровий топонім *Стави* належить до енциклопедійної одиниці, що позначає два об'єкти – річку і потік.

Дослідження Етимологічного словника топонімів України В. В. Лучика дає можливість виявити певні закономірності в історичних процесах формування реєстрових мовних одиниць. Більша частина простих топонімів – це слова індоєвропейського та праслов'янського походження, витоки яких безпосередньо пов'язані з лексико-семантичними одиницями, які належать до давніх утворень у сучасній українській літературній мові. У словнику є значна кількість реєстрових топонімів, походження яких обґрунтоване формою і змістом дієслів на *-ити* (*бити*, *вити*¹, *лити*, *рити*). Наприклад, реєстровий топонім *Бар* набуває такої інтерпретації: *БАР*: 1) місто, Вінницька область; засноване 1539 р., за іншими джерелами – відоме з 1425 р. під назвою *Ров* (до 1537 р.), лежить на р. *Рів*; 2) потік, лівої притоки Тисмениці в Дрогобицькому районі Львівської області, як р. *Бар*. Ойконім виник унаслідок перенесення в XIV ст. назви з італійського міста *Барі* – батьківщини польської королеви Бони Сфорцог (дружини Сигізмунда I), яка придбала м. *Ров* і перейменувала його. Ойконімний гідронім *Бар* на Львівщині постав способом онімізації діал. *бар* «мокре місце між горбами», «глибокий обривистий яр», споріднене з географічним терміном *бара* (див. *Барабара*). Історичну назву поселення *Ровь* утворено семантичним способом від суміжного гідроніма *Ровь* (1530 р.), сучасне *Рів*, в основі якого географічний термін *рів* «довга глибока канава, розмита водою або викопана в землі» < д.рус. *ровь* / *ръвь* < псл. **rovъ*, пов'язане чергуванням з **ryti* «рити») [3, с. 33].

Складність структури переважної більшості реєстрових статей у словнику зумовлена «проєкцією» топоніма на дійсність, яку він покликаний називати, і на мову функціонування з використанням арсеналу й потенціалу властивих їй виражальних засобів. Подвійна спрямованість топоніма – на дійсність і на мову – забезпечує його витворення як виняткової одиниці в системі мови, де форма і зміст є всепроникними історичними сутностями. Так, наприклад, із псл. **biti* «бити» співвіднесено назви річок *Біанка* [3, с. 53], *Ботар* [3, с. 65], *Бутеня* [3, с. 85], *Буша* [3, с. 86]; із псл. **viti* «вити» < і.е. **uei-* «вити, намотувати» – *Вила* (численні назви балок, річок, струмків, валів, сінокосів, боліт, кутів населених пунктів, доріг, лісів, урочищ та інших географічних об'єктів [3, с. 119]); з і.е. **uei-* «вити, крутити» – назву річки *Витвиця* [3, с. 123]; із псл. **viti*, **vyti* «вити; звивати, скручувати» < і.е. **uei-* «крутити, гнути» – назви річок *Vima* [3, с. 129], *Viča* [3, с. 129]; із псл. **liti* «лити» – назви річок *Злинь* [3, с. 224], *Ілля* [3, с. 232]; із д.тюрк. **ic-* «пити» – назва міста *Ічня* [3, с. 237]; із псл. **tyti* – назва міста *Немия* [3, с. 342]; із псл. **kolo* і **myti* – назва міста *Коломия* [3, с. 274]; із д.рус. *локати* «хлебтати, жадібно пити, втягуючи рідину язиком» < псл. **lokati* – назва селища міського типу *Локачі* [3, с. 306]. Етимологія топоніма як сучасної української власної назви пов'язана із загальноновживаним словом, а отже, корелює з його формою і змістом.

Реконструкція архетипів сучасних українських мовних одиниць на *-ити* (зокрема *бити*, *вити*¹, *лити*, *рити*), репрезентованих в Етимологічному словнику української мови, ґрунтується на формально-змістовій визначеності похідних. Так, реєстрове *бити* має найбільшу кількість спільнокореневих відповідників – 209 (*бивень*, *битва*, *битливий*, *биття*, *бій*, *бійка*, *бійниця*, *боєць*, *відбивний*, *добиватися*, *забиття*, *навперебій* та ін.) [4, т. 1, с. 186–187], *жити* – 180 (*живити*, *живець*, *живильник*, *життя*, *живцем*, *наживний*, *оживати*, *оживляти*, *прожиття*, *споживчий*) [4, с. 199–200], *лити* – 179 (*литися*, *линати*, *ливарня*, *лійка*, *ливний*, *литий*, *ливнем*, *вливатися*, *випливати*, *відливати*, *наливка*, *надлити*) [4, т. 3, с. 246–247], *пити* – 95 (*пивати*, *пивниця*, *пиво*, *пиятика*, *напій*, *підпиток*, *упиватися*) [4, т. 4, с. 379–380], *вити*¹ – 74 (*витися*, *в'юн*, *виткий*, *завиток*, *навивний*, *розвиток*, *повиття*, *сувій*, *сповиток*) [4, т. 1, с. 383–384], *мити* – 55 (*мийка*, *мийник*, *змитися*, *намит*, *промивальний*, *умивальник*) [4, т. 3, с. 466–467], *шити* – 44 (*шитися*, *шитво*, *шиття*, *шилуватий*, *обшиття*, *прошивний*) [4, т. 6, с. 420–421], *рити*¹ – 18 (*рило*, *прориття*, *розритий*) [4, т. 5, 82–83], *вити*² – 3 (*вий*, *виття*, *діал. завий* «*виття*») [4, т. 1, с. 384], *нити*¹ – 2 (*нитик*, *діал. внувати* «*скучати*») [4, т. 4, с. 91].

Висновки. Єдність довершеної форми й викінченого змісту топоніма гармонійно розвивається мовою в органічному зв'язку зі світобудовою та її пізнанням, які закарбовані в топонімічних назвах. Саме тому власне авторські пошуки та авторська аргументація концентруються на житті слова, яке для дослідника є своєрідною точкою відліку, позначеною у Старому Завіті, за переконанням В. В. Лучика, як «першооснова світу» [5, с. 4].

Незважаючи на те, що кожна словникова стаття в досліджуваному словнику індивідуалізована відповідно до форми і змісту реєстрової топонімної одиниці, її інтерпретація досить жорстко структурована. Саме жорстка структурованість у побудові словникової статті Етимологічного словника топонімів України В. В. Лучика увиразнює моделювальні властивості доволі складної лексикографічної праці, скеровані й позначені породжувальними процесами в системі топонімів української мови, і відкриває нові дослідницькі обрії в царині топонімії та мовознавчої науки загалом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Редька Я. Рец.: Лучик В. В. Етимологічний словник топонімів України. К.: ВЦ «Академія», 2014. 544 с. *Мовознавство*, 2015, № 5. С. 75–76.
2. Актуальні питання сучасної лінгвістики (2021). Тези доповідей Міжнародної наукової конференції «Актуальні питання сучасної лінгвістики» на пошану В. В. Лучика. URI: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/20623> Date: 2021.
3. Лучик В. В. Етимологічний словник топонімів України / В. В. Лучик; відп. ред. В. Г. Складенко. К.: ВЦ «Академія», 2014. 544 с.
4. Етимологічний словник української мови: в 7 т. / гол. ред. О. С. Мельничук. К.: Наук., думка, 1982–2012. Т. 1–6.
5. Лучик В. В. Про мову та мовознавство як наукову й навчальну дисципліну. Магістеріум. Вип. 37. Мовознавчі студії. Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». К.: Києво-Могилянська академія, 2009. С. 4–13.